

El lloc d'*Industrials i polítics* a la represa catalana dels anys cinquanta. Una lectura des de la distància*

The place of Industrials i polítics in the Catalan revival of the fifties. A retrospective reading

per Josep M. Fradera

RESUM:

L'article aborda com llegir i entendre el volum impressionant d'escrits i d'energies desplegades per Jaume Vicens Vives, i en concret el seu llibre *Industrials i polítics*. La qüestió clau de la proposta historiogràfica i política de l'historiador gironí és la seva inquietud per la definició historiogràfica del problema de la unitat política peninsular des de les acaballes de l'edat mitjana fins a la seva època, la qual era compartida per la historiografia catalana precedent, en un moment, en què, d'altra banda, la historiografia espanyola sentirà una forta pulsio vers una concepció unitarista d'Espanya.

PARAULES CLAU:

Historiografia, Renaixença, franquisme, Ferran Soldevila, Antoni Rovira i Virgili.

ABSTRACT:

The article discusses how to read and understand Jaume Vicens Vives's impressively various and all-embracing work, and in particular his book *Industrials i polítics*. The key question in Vicens's historical and political work is his concern with the historical problem of the Peninsula's political unity from the late Middle Ages up to his own time, a concern he shared with the Catalan historians of the immediately previous period at a time when Spanish historiography felt a strong impulse towards a unitary conception of Spain.

KEY WORDS:

Historiography, *Renaixença*, Franco, Ferran Soldevila, Antoni Rovira i Virgili.

La frenètica activitat de Jaume Vicens Vives els deu últims de la seva vida desafia encara ara el judici que tots nosaltres tractem de fer-nos sobre el personatge. A banda de l'activitat com a editor i renovador universitari, la purament dedicada a l'obra personal d'historiador és aclaparadora. El 1952 publicà l'*Aproximación a la historia de España*, un llibret de gran repercussió en els medis historiogràfics

* Aquesta ponència es va presentar en la taula «Industria y empresa» de les jornades «La historia económica en España a debate. Encuentro en conmemoración del nacimiento de Jaume Vicens i Vives», organitzades pel Centre d'Estudis Antoni de Capmany de la Universitat de Barcelona durant el 27 i 28 de setembre de 2010.

i cultes de Catalunya i d'Espanya, i el *Juan II de Aragón*. El 1954 publicà *Notícia de Catalunya*, un llibre caduc avui, però que tanta influència tingué en la manera de pensar aquest país. Conceptes com ara el de *pactisme*, la tensió entre *seny* i *rauxa*, Catalunya com a lloc de pas i, per tant, gresol de gent de procedència diversa, per exemple, si no foren probablement forjats per l'autor del llibre, els féu servir amb prou capacitat de persuasió per convertir-los en instruments d'una cultura compartida. Però és que el mateix any 1954 Vicens publicà *El gran sindicato remensa*, la culminació de la dedicació a la història medieval i el testimoni inapel·lable de l'ambició de l'autor per renovar radicalment les pautes de la historiografia heretada. Quatre anys després, el 1958, publicà el llibre que dona títol a aquesta conferència, *Industrials i polítics del segle XIX*, un treball que assenyalà un tombant fonamental en la historiografia sobre la Catalunya contemporània. Simultàniament planificà i presentà els primers resultats de la sèrie «Biografies Catalanes», una poc dissimulada història de Catalunya, d'un dels volums de la qual –el del segle XV, *Els Trastàmars*– es responsabilitzà personalment. En paral·lel, els anys 1957 a 1959 edità els volums de la *Historia social de España y América*, un esforç molt notable però segurament prematur. Per si encara no n'hi ha prou, el 1959 edità amb el doctor Jordi Nadal els apunts de classe a la recentment fundada Facultat de Ciències Econòmiques. Els donà el títol d'*Historia económica de España*, el primer manual d'aquest estil, reeditat a bastament i obra molt consultada arreu. Aquells darrers anys de la seva vida participà activament en congressos i reunions internacionals. En dos d'ells presentà ponències de gran importància. Cal citar-ne almenys dues. La primera, «Estructura administrativa estatal, siglos XVI y XVII», l'envià a un dels congressos d'història de la Corona d'Aragó, i va ser presentada i editada pòstumament per Miquel Batllori. La segona, la que porta per títol «La industrialización y el desarrollo económico de España, 1800-1936», del mateix any 1960, editada pòstumament en les actes del Congrés Mundial de Ciències Històriques a Estocolm. No cal continuar. Hom es pot demanar, perplex, de quina fusta estava fet Vicens; o, a la inversa, de quina matèria diferent estem fets la resta de mortals.

No es tracta pas de refer, ara, el conjunt d'una trajectòria prou coneguda de qui va empènyer els estudis històrics a Catalunya en direccions fins aleshores insospitades, de qui n'amplià extraordinàriament els horitzons i s'atreví, per sobre de tot, a formular preguntes que desafiaven els límits establerts des de fora per l'autoritat, militar per descomptat, i la por dels contemporanis des de dins. L'important és saber com cal llegir i entendre aquell impressionant esforç d'escriptura i reflexió significativa de l'historiador gironí. Fer-ho amb la mateixa amplitud i atreviment, si cal, que ell emprà en la relació amb la tradició historiogràfica precedent. Si no ho fem així, ens arisquem a una operació commemorativa més, l'art de mantenir el passat fora de l'abast de les preocupacions significatives, de convertir-lo en mer exercici de nostàlgia intranscendent. Seria una trista manera d'evocar qui no es permeté aquesta actitud quan les circumstàncies ho justificaven més que ara.

Dit això, em voldria centrar en la qüestió clau, al meu parer, de la proposta historiogràfica i política de Vicens i, de manera molt particular, en la manera com cal llegir el llibre més important que va escriure en aquells anys, *Industrials i polítics*. El que condicionà de dalt a baix la tasca del Vicens dels anys cinquanta podria

enunciar-se com el resultat d'una inquietud, quasi obsessionant, per la definició historiogràfica del problema de la unitat política peninsular –amb o sense Portugal?, com hauria afegit de ben segur Vicens– des de les acaballes de l'edat mitjana fins al moment que escriu els treballs esmentats. En aquesta preocupació l'historiador no era sol, ni de bon tros. Ben al contrari, aquesta havia estat i era la preocupació central de la historiografia catalana i, per extensió, del gruix de la intel·lectualitat catalana, si tenim en compte el pes que la història tingué en la formació de la cultura d'aquest país des de la dita Renaixença fins al 1939. La desfeta republicana revifà i prolongà aquella preocupació ben comprensible. Només cal recordar en aquest punt que els anys de la República Ferran Soldevila els havia passat escrivint una *Història de Catalunya* que li encarregà Francesc Cambó el 1928 o la manera com Agustí Calvet, *Gaziel*, exposà molts anys després la preocupació del pròcer de la Lliga Catalana, i d'ell mateix, per facilitar l'emergència d'una visió de la història del país menys tocada per les boires neoromàntiques del moment anterior. Tot se n'anà en orris el 1939, amb resultats prou coneguts perquè no calgui entretenir-s'hi.

La preocupació de Vicens connectava amb la tradició que tenia al darrera si bé incorporava facetes que eren molt particularment seves. Cal tenir en compte, en primer lloc, que Vicens ocupava una posició relativament perifèrica als rengles de la intel·lectualitat republicana. Aquest fet, notori i ben conegut, fou el resultat de dos factors: l'ambigua actitud de Vicens els anys de postguerra, però també de la distància que havia pres respecte dels grans mestres de la cultura republicana en la seva discussió oberta amb Antoni Rovira i Virgili i, menys emfàticament, amb el mateix Ferran Soldevila. Quan Vicens pren la iniciativa de posar-se al davant de la renovació historiogràfica els anys cinquanta, la seva figura provoca i desvetlla encara tota mena de recels en els medis semiclandestins de la resistència cultural al franquisme, en particular entre aquells que mantenen els quasi clandestins Estudis Universitaris Catalans. L'accés que Vicens té a *La Vanguardia Española* i a *Destino*, la revista d'una intel·lectualitat vinculada al franquisme, per més que fos de forma complicada i ambigua, no contribuïren precisament a restablir la confiança entre l'historiador i aquells medis traumatitzats per la desfeta clamorosa de 1939.

La segona consideració que cal tenir en compte per entendre la posició de Vicens és l'evolució de la cultura espanyola sota el franquisme. De manera paradoxal, la historiografia espanyola dels anys cinquanta, tant l'oficial com la de l'exili republicà, registrarà una forta pulsio vers una concepció molt unitarista d'Espanya. Només cal recordar que aquells varen ser els anys de major virulència en el debat entre Claudio Sánchez Albornoz i Américo Castro. Fos l'exaltació de la anomenada *reconquista*, fos la idea de la tolerància de les tres religions, es parlava d'Espanya com si aquesta fos una realitat donada des de sempre i en lluita ininterrompuda contra les amenaces de dissolució. De fet, ambdós historiadors prolongaven les preocupacions dels mestres de la generació anterior, en particular les del *maestro* de tots ells, José Ortega y Gasset, qui les expressà amb rotunditat en el llibre *Espanya invertebrada*, de 1921, però també les de Ramón Menéndez Pidal, fundador l'any 1910 del decisiu Centro de Estudios Históricos, a qui la distància certa amb el règim no li apaivagà el castellanisme agressiu. És patètic i trist constatar com els dos il·lustres exiliats, un des de Buenos Aires, a l'Argentina, l'altre des de la Univer-

sitat de Princeton, als Estats Units, disputaven aferrissadament en funció d'una idea d'Espanya que el bàndol guanyador de la guerra els havia pres de les mans. Encara era menys engrescador, l'enfrontament protagonitzat per Pedro Laín Entralgo i Rafael Calvo Serer l'any 1949, en el qual va tractar d'introduir una falca catalana l'advocat Maurici Serrahima. Vicens es proposà escriure la història d'Espanya des d'una altra perspectiva, es proposà escriure-la des de la perifèria, com es diu ara de manera prou incorrecta.

En arribar aquest punt, però, la cosa no era gens senzilla. Si l'unitarisme impregnava la visió de la historiografia espanyola, la nostàlgia romàntica ho feia en la catalana. Només cal pensar en el cas de Ferran Soldevila. Tota la seva obra està llastada per la idea d'una realitat peninsular contrària als interessos del comtes de Barcelona, primer, de la Corona d'Aragó, després i, finalment, d'una Catalunya que malda per sobreviure contra un fat sempre renovat de decadència interna i bandejament per forces superiors. En essència, aquesta visió de Soldevila, era l'altra cara de l'apoteosi de l'Estat monàrquic conqueridor de Castella que articula la visió unitarista d'Espanya. Allí on Castella guanya, Catalunya retrocedeix; allí on els destins atlàntics i americans dels reis castellans s'eixamplen, els mediterranis i llevantins s'esmunyen indefectiblement. Però el més dramàtic és que l'embranchida dels uns i el retrocés dels altres estan marcats amb foc per les mateixes raons i per les mateixes forces. A Vicens aquestes explicacions, hereves de la historiografia de la Renaixença, en el cas català, no li valen. Com el seu *ex-libris* expressa amb rotunditat, Vicens no creu ni en els destins ineluctables ni en una història peninsular pensada com un joc amb les cartes marcades. Calia una altra mena d'explicació del passat si es volia vèncer en el terreny dels fets aquella aparent fatalitat de poble petit.

És aquí on *Industrials i polítics* entra en joc decisivament, però cal entendre-ho de manera adequada. Abans de llançar-se sobre el segle XIX català, Vicens havia reflexionat molt i havia arribat a conclusions molt sedimentades sobre un tombant anterior de la història catalana, l'anomenada decadència del segle XV, és a dir, des de l'arribada de la dinastia castellana dels Trastàmara amb el Compromís de Casp, la guerra remença i el matrimoni desigual entre Isabel de Castella i Ferran d'Aragó. Les explicacions habituals de tot plegat i dels resultats prou coneguts sobre la dinàmica del país no complaïen Vicens. El seu diagnòstic de la feblesa del Principat apunta en una altra direcció. En poques paraules, vers una molt pobra consideració del que foren els grups dirigents catalans de l'època. Aquesta manera de veure les coses va ser, justament, la que conduí a Vicens a l'agra polèmica amb Antoni Rovira i Virgili els anys 1934 i 1935, a la qual ja m'he referit. Un quart de segle després, mantenia idees molt semblants. Ho ha fet avinent una molt valuosa correspondència epistolar entre Vicens i Jordi Rubió i Balaguer, a propòsit del discurs d'ingrés del primer a la Reial Acadèmia de Bones Lletres, l'11 de desembre de 1956. De manera molt educada, Rubió li rebutja el que considera una posició excessiva del gironí. Però, com ja he dit fa un moment, Vicens tenia idees molt assentades sobre tot plegat, motiu pel qual no estalvià elogis a les reformes del règim municipal barceloní i la condició remença de Ferran el Catòlic. Aquella posició de principi envià el jove Vicens al defora dels cercles del catalanisme re-

publicà quan es produí el debat amb Rovira, però continuava essent un tema polèmic els anys cinquanta quan la desfeta inapel·lable de 1939 havia col·locat tot i tothom en una situació ben diversa. Quan Vicens reprèn el debat, tants anys després, és conscient que li falta un factor decisiu a l'equació que vol posar dempeus. És conscient que la dedicació obsessiva a la història medieval catalana no podrà explicar l'estat de coses de la segona meitat del segle xx; en altres paraules, les conseqüències de la gran catàstrofe que acabem d'esmentar. Si la fallida del segle xv la vinculà a la decadència dels grups dirigents barcelonins i catalans, imaginà que el redreçament del segle xix i xx s'havia degut, a la inversa, a la renovació de les classes dirigents del país. *Industrials i polítics* és la resposta intel·lectual a aquestes preguntes, a aquest ordre de preocupacions. Història i política s'agafen de la mà, s'influeixen i condicionen mútuament.

És un llibre certament extraordinari. És alhora una història general de la Catalunya del segle xix, construïda, com es pot suposar, amb materials molt precaris i estantissos, i una apologia en tota la regla del lloc que els industrials havien ocupat, però és alhora un programa per a l'acció. Perquè, en definitiva, tot i ocupar-se del segle xix, Vicens tracta de respondre a una pregunta crucial. Ras i curt: quin grup social hauria d'encapçalar un futur català alliberat del règim de caserna imposat pel franquisme? La resposta cau pel seu pes: només aquells nois de la burgesia barcelonina i catalana, alumnes seus a les aules d'una Facultat d'Econòmiques que s'acaba d'obrir, aquells per als quals planifica un complex exercici de preparació, seducció i persuasió, podien entomar la responsabilitat d'aixecar aquell «viejo país ineficiente», en paraules d'un jove Jaime Gil de Biedma. A aquells estudiants els ha de persuadir de la necessitat d'aixecar un país diferent, però no pas de fer-ho a qualsevol preu. Els caldrà aixecar un país que accepti i faci seu el vell somni català d'ocupar un lloc diferent en els destins peninsulars. En aquest sentit, tota la tasca del Vicens dels anys cinquanta té una evident projecció política, una ambició d'estreta connexió entre passat i present. En termes intel·lectuals, pagarà un preu molt alt per aquesta immediatesa, per aquesta exagerada pressió que la voluntat cívica exerceix sobre el programa historiogràfic. Convé explicar-ho bé i apuntar algunes de les conseqüències que tot plegat tindrà, més enllà de la mateixa figura de Vicens.

La primera conseqüència ens remet al nus de la interpretació que l'historiador ofereix del segle xix català i espanyol, a la descripció que ens proporciona d'una societat en la qual la indústria fou, a partir de les dècades de 1830 i 1840, el centre de gravetat i la clau de modernitat. L'afirmació precedent és pot descompondre en dues parts, de qualitat interpretativa diversa. En primer lloc, la convicció de Vicens que la indústria esdevingué ben aviat la columna vertebral de la societat catalana vuitcentista és difícilment rebutible, a banda d'una definició més precisa de les complexitats del procés de industrialització, moltes de les quals han estat explorades per la historiografia econòmica dels anys seixanta. La segona part és més delicada, en canvi, i afecta directament la lliçó política del llibre. Em refereixo a la idea massa simple de Vicens del significat de la modernitat catalana del segle xix, la qual és contraposada explícitament i implícitament a la idea paral·lela d'endarreriment agrícola del conjunt espanyol. No costa percebre que la visió de Vicens contenia dues premisses d'ordre i valor diferent: una afirmació historiogràfica i la

confirmació intel·lectual de la percepció que els catalans tenien de la seva posició a Espanya. La conclusió era fàcil de treure: Catalunya, que estava indefectiblement lligada al conjunt hispànic, havia de fer valdre el pes de la seva modernitat industrial i cívica i imposar-la al conjunt espanyol. En definitiva, aquella havia estat el cor del programa del catalanisme del començament del segle xx, el de Prat de la Riba i Cambó. En aquest punt, el cercle es tancava admirablement. Havia estat la indústria la plataforma sobre la que es construí una nova classe dirigent catalana al segle xix, aquella que, cansada de l'estretor i migradesa d'allò que li oferia el món peninsular, posà dempeus un programa genuïnament nacionalista de conquesta d'Espanya. D'aquesta manera, els equilibris peninsulars que havien capficat tota la vida a l'historiador podrien ser redreçats aquest cop de forma favorable a Catalunya si els néts dels industrials del vuit-cents es decidien a agafar les regnes del país i d'Espanya. En aquest sentit, *Industrials i polítics* funcionava com una gran metàfora que els joves de la burgesia barcelonina i catalana podien entendre sense gaires explicacions.

Malauradament, una part important dels fonaments de la perspectiva de Vicens no tenia la solidesa conceptual i empírica desitjable. Al cor d'aquestes mancances hi ha una descripció incompleta i massa ideològica del que fou la burgesia catalana del segle xix. El grup és jutjat sempre pel que fa, mai pel que no fa, la qual cosa és igualment molt important i digne de ser considerada. En poques paraules: se'ns expliquen les mostres de modernitat del grup, però rarament se'ns posen davant dels ulls les notòries mancances en molts terrenys. No se'ns explica, per exemple, perquè mostra tantes febleses quan s'havien de prendre decisions importants de política econòmica, quan es discutien els pressupostos de l'Estat (és a dir, la capacitat d'actuar en l'obra pública, educació), quan despuntarien les primeres propostes de reforma social a partir dels anys 1880. En aquests moments, la modernitat invocada del grup no es correspon sovint amb les posicions que pren, és una modernitat molt selectiva i limitada. I si en allò que es refereix a l'articulació econòmica i social de l'Espanya del segle xix, el comportament dels grups dirigents catalans no encaixa de manera lineal en una disjuntiva gaire nítida entre modernitat i endarreriment, no cal dir que encara encaixa menys en les qüestions d'ordre polític o cultural. En aquests territoris, el grup mostrà una proclivitat més aviat escassa per qüestions clàssiques de reforma liberal. Ho delata la seva actitud davant la universalització del sufragi, la consolidació de la divisió entre els poders de l'Estat, el lloc que atorgà al catolicisme i l'Església en el control de les consciències, el que fou l'essència d'una opció per una cultura fortament diglòssica i temorenc. La descripció que Vicens ofereix no permet explicar aquests matisos essencials. I, en conseqüència, llasta pesadament el model interpretatiu que Vicens proposà i, de retruc, llasta el desenvolupament posterior de la historiografia i la cultura catalanes.

El problema de fons és que la idea de modernitat de Vicens era poc flexible a l'hora de copsar les ombres i la violència implícita en qualsevol procés de modernització industrial a l'Europa de l'època. Aquest error de perspectiva, que en part s'explica i entén fàcilment per la idealització de l'Europa democràtica de l'època, l'aconduí a dedicar poca atenció a les clivelles socials que el procés de canvi històric, que descriu amb tanta sensibilitat en tants i tants aspectes, generà de

necessitat. Clivelles socials, de conflicte de classe, si podem dir-ho així, que foren una part primordial del paisatge de l'època arreu. La Catalunya del segle XIX va ser una societat molt conflictiva socialment i on la violència política ocupà un lloc de primer ordre. Conflicte, en primer lloc, entre el món de la indústria naixent i una població treballadora que, en paraules del gran urbanista Ildefons Cerdà, «vivía en frágiles bordes». Conflicte amb els mons que la indústria manufacturera desplaçava inexorablement: els dels artesans i menestrals que havien estat els protagonistes del despertar econòmic català del segle XVIII; el dels pagesos i vilatans que temien la primacia de la indústria, les comunicacions modernes i la gran ciutat. El carlisme i el catolicisme tradicional reflectiren parcialment aquest segon ordre d'inquietuds, les quals encara no s'han explorat en totes les dimensions; un actiu liberalisme radical, republicanisme i sindicalisme expressà la potència de les primeres a llocs com ara Barcelona, Reus o Figueres. L'important és adonar-nos que aquestes expressions no eren mers epifenòmens del món dels industrials, ans al contrari, els disputaren l'hegemonia social, tractaren de promoure altres possibilitats de desenvolupament social, moltes vegades en va. La Catalunya del segle XIX és la suma de tot plegat, però una suma que resulta poc rellevant si tot plegat s'enfoca des del prisma d'una modernitat poc problemàtica, com l'ascens d'una única racionalitat possible. Aquesta és la qüestió fonamental, en termes de complexitat i equanimitat històriques. Vicens assignà una tasca bastant anacrònica a les generacions de industrials i caps d'empresa dels segles XIX, i nosaltres, en afinar la crítica històrica, ens trobem massa vegades que, com es diu avui en dia, no donaven la talla. En aquest punt, la pregunta cabdal és si la interpretació de les guerres remences de Vicens va ser alterada per la experiència personal de l'historiador de la Guerra Civil de 1936 a 1939, i què en resta de la visió del conflicte social als segles XIV i XV en el gran llibre sobre el segle XIX.

I això afecta finalment el problema del llegat de Vicens, un llegat que neix del mateix cor d'aquella operació intel·lectual pensada des de les urgències de la política. De la connexió teleològica, és a dir, de direcció única, entre indústria, modernitat i emergència del nacionalisme al començament del segle XX. En veure les coses així, les posicions d'altres grups socials, les respostes a l'impacte constructiu i destructiu de la indústria generades des d'altres àmbits socials, són reduïdes a residus amb poc sentit en el gran relat de la salvació del país en el context hispànic. Amb el resultat que la pròpia gènesi del nacionalisme català de la primèria del segle XX, la generació de 1901 que Vicens dreçà al centre mateix de la història del país, resulta insuficientment explicada. I es aquí, en aquest punt, on apareix la gran contradicció de l'obra de Vicens. En efecte, l'intel·lectual inconformista amb relació als mites historiogràfics de la cultura republicana, el jove que es va voler deslligar d'una interpretació de la decadència medieval catalana en termes de fatalitat històrica i que va procurar-se'n una altra de més versemblant, entregà als catalans de la seva època una interpretació de la gènesi del nacionalisme català que no era gaire més que una versió modernitzada de la cultura del mateix subjecte històric. Aquella cultura que havia imposat, justament, la interpretació del passat que ell mateix havia rebutjat d'una manera tan resoluta quan era un jove republicà. Però, per aquest motiu i per mèrits propis, un llibre de gran volada com *Industrials i politics*

estava cridat a tenir un èxit clamorós. Conformava la percepció psicològica dels catalans, oferia un punt de trobada que no exigia discutir què havia passat el 1936, i empenyia vers l'acció política als besnèts dels industrials del XIX. Quan això passava, la burgesia nascuda als marges de la influència de l'Estat havia sucumbit feia dècades, abans que Burgos, el racionament de les primeres matèries i una política d'ordre públic de pedra picada els acabés de sentenciar. Per acabar de complicar el panorama, quan tot això passava el conjunt espanyol estava a punt d'entrar en l'espectacular cicle de creixement econòmic que alterà radicalment el país i, encara més, el lloc que Catalunya ocupava en el conjunt. I, per complicar-ho encara més, la historiografia internacional entrava en una fase marcada profundament per la desconfiança en el discurs totalitzador i anacrònic que impregna els històries nacionals, unes històries que projectaren les necessitats del present vers el passat, al preu generalment d'estrafer-lo o cenyir-lo a una versió simplificada. La pluralitat de veus que convocà la historiografia internacional de les darreres dècades encaixa malament amb les exigències d'aquell patró obsessiu, el qual perviu arreu com a resultat d'una sàvia combinació entre les conveniències gremials de la historiografia convencional i les exigències polítiques de qualsevol nacionalisme.

Tot plegat va fer més necessari emfasitzar, ja mort l'autor, el missatge profètic del llibre, al preu de dissoldre encara més les cauteles davant d'una interpretació llastada per les febleses que hem comentat. Ara, quan els catalans tornen a somniar desperts, seria un bon moment per discutir seriosament aquella i altres maneres de veure el passat del país, abans que la enèsima decepció ens deixi altre cop indefensos davant d'una realitat que es resisteix a encaixar en els paràmetres de la neulida discussió pública que ens permetem. Però, de tot això no es pot pas donar la culpa a un historiador que no dubtà mai d'enfrontar-se a idees rebudes que els contemporanis consideraven intocables.